

УДК 159.922-057.87

ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ САМОСВІДОМОСТІ В СТУДЕНТСЬКОМУ ВІЦІ

В.В. Шахов

В статті розкривається особливості становлення самосвідомості в студентському віці. Визначено основні підходи науковців до розуміння сутності, структури, та особливостей становлення самосвідомості особистості у період юнацтва та їх впливу на формування суб'єктності студента. З'ясовані основні критерії, що дозволяють фіксувати й аналізувати суб'єктну позицію студента: усвідомлений вибір професії; прагнення до особистісної та професійної самореалізації; ставлення до себе як до суб'єкта власної життєдіяльності, суб'єктні зв'язки між студентами і викладачами, між студентом і навчальної групою; вміння самостійно ставити цілі, планувати і прогнозувати свою життєдіяльність; вміння контролювати, аналізувати й оцінювати себе, свою діяльність і поведінку; вміння здійснювати корекцію своєї життєдіяльності в інтересах прагнення до самоосвіти та самовиховання.

Ключові слова: самосвідомість, самопізнання, самооцінка, самоставлення, саморегуляція, образ Я, рефлексія, самоідентичність суб'єктна позиція студента.

ОСОБЕННОСТИ СТАНОВЛЕНИЯ САМОСОЗНАНИЯ В СТУДЕНЧЕСКОМ ВОЗРАСТЕ

В.В. Шахов

В статье раскрывается особенности становления самосознания в студенческом возрасте. Определены основные подходы ученых к пониманию сущности, структуры, и особенностей становления самосознания личности в период юношества и их влияния на формирование субъектности студента. Выяснены основные критерии, позволяющие фиксировать и анализировать субъектную позицию студента: осознанный выбор профессии; стремление к личностной и профессиональной самореализации; отношение к себе как к субъекту собственной жизнедеятельности, субъектные связи между студентами и преподавателями, между студентом и учебной группой; умение самостоятельно ставить цели, планировать и прогнозировать свою жизнедеятельность; умение контролировать, анализировать и оценивать себя, свою деятельность и поведение; умение осуществлять коррекцию своей жизнедеятельности в интересах стремления к самообразованию и самовоспитанию.

Ключевые слова: самосознание, самопознание, самооценка, самоотношение, саморегуляция, образ Я, рефлексия, самоидентичность субъектная позиция студента.

PECULIARITIES OF FORMATION OF SELF-CONSCIOUSNESS IN STUDENT AGE

V.V. Shahov

The article reveals the peculiarities of the formation of self-consciousness in the student's age. The basic approaches of scientists to the understanding of the essence, structure, and peculiarities of the formation of self-consciousness of the personality in the period of youth and their influence on the formation of student subjectivity are determined. The basic criteria, allowing to fix and analyze the student's subjective position: the conscious choice of a profession; The desire for personal and professional self-realization; An attitude towards himself as a subject of his own life, subjective relationships between students and teachers, between a student and a training group; The ability to independently set goals, plan and predict their livelihoods; Ability to control, analyze and evaluate themselves, their activities and behavior; The ability to make corrections of their livelihoods in the interests of the desire for self-education and self-education.

Keywords: self-consciousness, self-knowledge, self-esteem, self-regulation, self-regulation, image I, reflection, self-identity, subject position of the student.

Студентство – винятково важливий період у житті людини, коли завершується підготовка до самостійного життя, професійної діяльності, відбувається формування цінностей, світогляду. Період навчання у ВНЗ є вирішальним у формуванні професійної самосвідомості, оскільки саме в цей час відбуваються кардинальні зміни в мотиваційно-смысловій сфері особистості, формуються цінності, установки і всі компоненти самосвідомості, адекватні характеру і змісту майбутньої професійної діяльності [3, с. 52]. Для розуміння особливостей студентського віку, звернемося до періодизації психічного розвитку людини, яку запропонували В. Слободчиков та Є. Ісаєв [6]. Специфіка даної періодизації полягає в тому, що вона являє собою своєрідну карту людських спільнот (ступенів розвитку), всередині яких можуть бути досягнуті різні рівні розвитку всіх психічних функцій, тих здібностей, що необхідні для перебування всередині цих спільнот, їх перетворення і побудови нових.

Юність – це завершальна стадія персоналізації. Основними результатами розвитку на цій стадії є саморефлексія, остаточне формування образу свого Я, усвідомлення власної індивідуальності, самобутності, становлення світогляду, поява життєвих планів, готовність до самовизначення, настанова на свідому побудову власного життя, поступове вrostання в різні сфери життя [6]. Процес цей відбувається зсередини назовні: від відкриття свого «Я» до практичного втілення його в різних видах життєдіяльності. Головним результатом розвитку на цій стадії стає потреба юнака зайняти внутрішню позицію дорослого, усвідомлення себе як члена суспільства, самовизначення себе в світі, тобто розуміння себе і своїх можливостей разом з розумінням свого місця і призначення в житті.

Ключовим досягненням студентського віку є вихід на новий рівень самосвідомості. Головне психологічне новоутворення юності – відкриття свого внутрішнього світу в його індивідуальній цілісності й унікальності. Юнаки і дівчата усвідомлюють себе як неповторну, не схожу на інших особистість, з власним світом думок, почуттів і переживань, з власними поглядами й оцінками. Звідси бажання утвердитися серед оточуючих людей – тенденція до маніфестації себе в різних формах: у манері рухатися, говорити, одягатися, в своєрідних оцінках явищ побуту, творів літератури й мистецтва, в неприйнятті деяких загальноприйнятих положень [6]. Змінилося ставлення до себе, усвідомлення своєї неповторності поєднується з інтересом до себе, з прагненням до самопізнання. Звідси – само-рефлексія, здатність помічати прояви характеру, властивостей волі, особливості переживань, розуміти природу виникаючих бажань і прагнень.

Центральний психологічний процес у самосвідомості – формування особистісної ідентичності, індивідуальної самототожності, єдності. Відкриття себе як неповторної в своїй індивідуальності особистості нерозривно пов'язане з відкриттям соціального світу, в якому ця особистість має жити. Самоаналіз стає елементом соціально-морального самовизначення. Цей самоаналіз часто ілюзорний, як багато в чому ілюзорними є численні життєві плани юнаки. Самооцінка часто служить засобом психологічного захисту. Бажання мати позитивний образ Я нерідко спонукає перебільшувати власні достоїнства і применшувати свої недоліки. В цілому адекватність самооцінки з віком підвищується.

Важливим компонентом самосвідомості є самоповага. В юності молода людина вчиться приймати себе і нести відповідальність за свій вибір і рішення. Самоприйняття – найважливіша ознака становлення особистісного способу буття [6].

Метою нашої статті є визначення специфічних особливостей становлення самосвідомості в період юнацтва та їх впливу на формування суб'єктності студента.

Період юності – це період самовизначення. Самовизначення – соціальне, особистісне, професійне, духовне – ключове завдання юнацького віку. В основі процесу самовизначення лежить вибір майбутньої сфери діяльності. Однак професійне самовизначення пов'язане із завданнями соціального й особистісного самовизначення, з пошуком відповіді на питання, ким і яким бути; з визначення життєвих перспектив, з проектуванням майбутнього. Соціальне самовизначення і пошук себе нерозривно пов'язані з формуванням

світогляду [6]. Юність – вирішальний етап становлення світогляду. У цей період життя у людини з'являється потреба вибудувати струнку систему поглядів на світ, визначити своє місце в світі. Юнак шукає формулу, яка розкрила б йому і сенс власного буття, і перспективи всього людства [6].

Узагальнюючи вище сказане, можна відзначити, що юність є стадією консолідації сил для виходу в самостійне життя, для формування психологічної настанови на доросле, серйозне життя.

Початок індивідуалізації пов'язаний з кризою юності (17 – 21 років), яка охоплює практично весь період навчання у ВНЗ. Вихідні умови розвитку кризи – вихід в самостійне життя і реалізація особистих планів. Підставою кризи юності є співвіднесення ідеального уявлення про професію і реальну професію, необхідність дієвого підтвердження професійного вибору. Юнаки та дівчата починають діяти, реалізують життєві плани, стверджують обраний спосіб життя, освоюючи професію або включаючись в трудову діяльність. У зв'язку з цим досить поширеними серед студентства є розчарування в професійному і життєвому виборі, невідповідність очікувань і уявлень про професію і реальністю її освоєння. Серед тих, хто обрав професію не цілком усвідомлено, в подальшому часто виникають труднощі: один не справляється з навчанням, інший розчаровується в спеціальності, третій сумнівається в правильності вибору вищого навчального закладу.

У кризі юності молоді люди вперше стикаються з екзистенційною кризою – кризою сенсу життя. Відсутність внутрішніх і зовнішніх способів вирішення кризи призводить до таких негативних варіантів розвитку, як наркоманія, алкоголізм, крайня форма нездатності впоратися з кризою призводить до суїциду.

Важливе місце в розвитку самосвідомості молодих людей займає питання професійного самопізнання. У зв'язку з домінуванням у свідомості студентів екзистенціальних питань, в обраній професії в першу чергу виокремлюються питання призначення і сутності професії, її суспільної, культурної і соціальної цінності, професійних норм і цінностей, самовизначення і самопізнання [5].

Початок молодості (стадія прийняття), вікові межі якої 19-28 років припадає саме на студентські роки. Молоді роки – це час оволодіння професією, набуття економічної відповідальності, повне включення в усі види соціального і суспільного життя країни. На цій стадії складається власна сім'я і будується свій спосіб життя: одруження, народження першої дитини, встановлення кола знайомств, пов'язаних із загальною роботою. На роботі розвиваються професійні ролі та позиції, триває професійна підготовка, в першу чергу через самоосвіту. У цей період провідною стає навчально-професійна діяльність, на перший план виходить розвиток професійної самосвідомості. У ситуації, коли вибір вже зроблено, професійна діяльність ставить перед кожною молодою людиною завдання кар'єрного зростання і спеціалізації в обраній професії, набуття майстерності. У деяких випадках студент, спробувавши себе в практичній діяльності, може прийняти рішення змінити життєвий вибір і змінити професію.

Самооцінка людини на цій фазі ще залежить від реакції на її дії і діяльність. Студент, прагнучи проявити себе в різних ситуаціях, щоб зрозуміти і пізнати себе і свої здібності, знайти своє визнання, прагне до самостійності, незалежного життя, усвідомлює себе дорослим і повноправним.

Підводячи підсумок, можна зауважити, що в студентські роки відбувається активний розвиток самосвідомості людини: в юності формуються такі аспекти самосвідомості, як: самоставлення, самоінтерес, самопізнання, Я – образ тощо, в молодості переважно – професійна самосвідомість.

У нашому дослідженні ми вивчаємо самосвідомість студентів на прикладі студентів-психологів. Тому має сенс описати вимоги до рівня професійної самосвідомості особистості фахівця в сфері психології. Професія психолога належить до тих професій, де особистісні якості є інструментами для професійної діяльності, де особистість психолога обумовлює результат його взаємодії з іншими людьми. Тому формування у студентів-психологів не тільки знань, умінь і навичок, необхідних для роботи, але також і певних особистісних якостей, сприятиме досягненню максимального результату в навчанні, а це в свою чергу буде сприяти досягненню високих успіхів у майбутній професійній діяльності.

Сучасна система вищої освіти набуває характеру особистісно-орієнтованого навчання, при якому на перший план виходить особистісний розвиток, а не навчання, тобто якісне перетворення всіх психічних сфер свідомості (фізичної, емоційної, інтелектуальної, соціальної, духовної), а не формування знань, умінь і навичок.

І. Вачков зазначає, що справжній розвиток особистості – це, перш за все саморозвиток, який визначається не зовнішніми впливами, а внутрішньою позицією самої людини [1].

В. Слободчиков і Л. Мітіна, вказують на той факт, що «становлення суб'єкта саморозвитку можливе тільки при наявності базової, фундаментальної умови – підвищення рівня самосвідомості. Тому реалізація будь-яких освітніх програм, що ставлять собі за мету особистісно-професійний розвиток, має на увазі спеціальну роботу з розвитку самосвідомості» [6, с 72].

Розвиток самосвідомості відбувається внаслідок подолання різноманітних труднощів, пошуків виходу з проблемних ситуацій, вирішення життєвих протиріч, здійснення ціннісно-сміслових виборів. Таким чином, серед найважливіших джерел розвитку самосвідомості студентів, у першу чергу, слід назвати

формування у них суб'єктної позиції, в процесі якої відбувається становлення Я, набуття особистісних смислів і самопізнання. Сформована суб'єктна позиція дозволяє студентам стати активними учасниками планування і реалізації своїх освітніх траєкторій як у змістовному плані, так і в часовому аспекті. Це означає освоєння студентами найважливіших компонентів самосвідомості особистості: вміння цілепокладання, проектування і конструювання, вибору індивідуального стилю своєї діяльності (спочатку навчальної, потім – трудової, професійної), становлення світогляду, саморефлексії, самооцінки і самоконтролю. При цьому студенти повинні стати активними учасниками процесів управління якістю процесу освіти та оцінки отриманих результатів.

На думку В. Слободчикова, критеріями, що дозволяють фіксувати й аналізувати суб'єктну позицію студента, є:

- усвідомлений вибір професії;
- прагнення до особистісної та професійної самореалізації;
- ставлення до себе як до суб'єкта власної життєдіяльності, суб'єктні зв'язки між студентами і викладачами, між студентом і навчальною групою;
- вміння самостійно ставити цілі, планувати і прогнозувати свою життєдіяльність;
- вміння контролювати, аналізувати й оцінювати себе, свою діяльність і поведінку;
- вміння здійснювати корекцію своєї життєдіяльності в інтересах прагнення до самоосвіти та самовиховання [6, с.76].

I. Пчелін виділяє наступні характеристики суб'єктної позиції:

- самосвідомість, яка пов'язана з розумінням, змістом свого «Образу Я», самопізнанням і самоконтролем;
- самооцінка, пов'язана з співвіднесенням «Я актуального» і «Я потенційного» за різними показниками;
- самовизначення, яке пов'язане з позначенням меж свого «Я» ;
- самоактуалізація, яка пов'язана з проявом і вивільненням того, що закладено і сформовано в «Я» людини;
- самодіяльність, яку здійснює суб'єкт;
- самозбудова, пов'язана з розвитком певних ціннісно значущих здібностей, сторін, якостей особистості;
- самоідентифікація, пов'язана з ототожненням і з розототожненням себе з будь-якої роллю [1].

В. Галузьяк визначає суб'єктність як «інтегральну якість особистості, що проявляється у прагненні та здатності до самовизначення, самодетермінації та саморегуляції поведінки» [4, с. 266]. Сутнісними ознаками цієї складної особистісної якості дослідник вважає:

- активність – схильність виступати ініціатором власної поведінки, а не виконавцем зовнішніх вимог;
- рефлексивність – здатність до усвідомлення і критичного аналізу власних дій;
- автентичність – здатність бути самим собою, а не ховатися за масками соціальних ролей;
- психологічна свобода – здатність до вільного і відповідального самовизначення;
- унікальність – схильність шукати «власні» способи виконання соціальної ролі, а не дотримуватися нормативних шляхів;
- асимілятивність – схильність пристосовувати середовище до власних потреб, а не себе до вимог середовища;
- здатність до саморегуляції – свідомого керування своєю поведінкою, вибору та реалізації життєвої стратегії;
- інтернальність – схильність приписувати відповідальність за наслідки поведінки власним здібностям і зусиллям, а не зовнішнім чинникам.

Становлення суб'єктної позиції майбутнього фахівця відбувається за певними етапами:

1) нульова (об'єктна) стадія, на якій формуються навички самопізнання, розвиток рефлексії і емпатійної здатності, самовладання;

2) об'єктно-суб'єктна стадія, передбачає оволодіння основами суб'єктної життєтворчості, методологією суб'єктного навчання, суб'єктної позиції, створюється інформаційно-суб'єктний фон, оволодіння цінностями і смислами навчально-освітньої діяльності, посилюється працездатність в особистісній та професійній самореалізації;

3) суб'єктно-об'єктна стадія, передбачає готовність до самостійного вирішення завдань, перетворюючого ставлення до навчальної праці і життя, розвиток регулятивних механізмів поведінки та спілкування, індивідуальних способів творчого вираження, що розширюють пошук своєрідного почерку професійної діяльності;

4) суб'єктна стадія – практична реалізація індивідуальних програм особистісно-професійного саморозвитку, здійснюється необхідна корекція самоаналізу навчально-професійних і життєвих досягнень, точок зростання, актуалізація потреби в самовдосконаленні [6].

Державний освітній стандарт вказує на те, що випускник ВНЗ повинен володіти такими характеристиками, як високий рівень професійної готовності, високорозвинений інтелект, творчий потенціал, знання новітніх методів і технологій у відповідній сфері діяльності, прагнення до самоосвіти, навички самостійної роботи, висока адаптивність. Всі ці якості формуються успішніше, якщо студент займає у навчанні суб'єктну позицію, тобто є активним учасником процесу освіти. Сформована суб'єктна позиція студентів дозволяє оптимально організувати навчальний процес, грамотно керувати ним і добиватися успіхів. Ще раз відзначимо, що формування суб'єктної позиції студентів відіграє важливу роль у розвитку самосвідомості людини.

Підводячи підсумки виконаного аналізу особливостей становлення самосвідомості студентів, можна сказати про те, що на сьогодні не існує єдиного підходу у визначенні поняття самосвідомості. Погляд на цей феномен змінюється з плином часу, напрямками та аспектами розуміння, проте існує кілька найбільш вагомих і обґрунтованих визначень.

У своєму дослідженні ми послуговувалися визначенням В. Століна, яке, на наш погляд, є найбільш повним і конкретним. Він визначає самосвідомість як складну психологічну структуру, що включає в себе такі компоненти, як усвідомлення своєї totoжності, свідомість власного «я» як активного, діяльного початку, усвідомлення своїх психічних властивостей та якостей і певну систему соціально-моральних самооцінок. Всі ці елементи пов'язані один з одним функціонально і генетично, але формуються в різний час. Основними функціями самосвідомості за В.Аверіним є: самопізнання – отримання інформації про себе; емоційно-ціннісне ставлення до себе; саморегуляція поведінки

До видів самосвідомості можна віднести: усвідомлення близьких і віддалених цілей, мотивів свого «Я» («Я як діючий суб'єкт»), усвідомлення своїх реальних і бажаних якостей («Реальне Я» і «Ідеальне Я»), пізнавальні, когнітивні уявлення щодо себе («Я як спостережуваний об'єкт»), емоційне, чуттєве уявлення про себе, а також сенсорна самосвідомість, тілесна самосвідомість, і серед них – професійна самосвідомість особистості. У нашому дослідженні самосвідомість розглядається як усвідомлення себе, свого Я, як суб'єкта діяльності в навчанні та професії.

У психологічних дослідженнях різних авторів структура самосвідомості представлена неоднорідно. Одні дослідники намагаються приділити більше уваги вивченню Я-образу (І. Кон, Л. Подоляк, В. Юрченко та ін.). А інші зупиняються на вивченні проблеми самоставлення і його будови (В. Столін, С. Пантілеєв).

Наше дослідження будується на вивченні самосвідомості в студентські роки. Головним результатом розвитку на цій стадії стає потреба юнака зайняти внутрішню позицію дорослого, усвідомлення себе як члена суспільства, самовизначення себе в світі, тобто розуміння себе і своїх можливостей разом з розумінням свого місця і призначення в житті.

Розвиток самосвідомості відбувається внаслідок подолання різноманітних труднощів, пошуків виходу з проблемних ситуацій, вирішення життєвих протиріч, здійснення ціннісно-сміслових виборів. Таким чином, серед найважливіших джерел розвитку самосвідомості студентів, в першу чергу, слід назвати формування у них суб'єктної позиції, в процесі якої відбувається становлення Я, набуття особистісних смислів і самопізнання.

Література

1. Аверин В. А. Психология личности: Учебное пособие / В.А. Аверин. – СПб.: Изд-во Михайлова В. А., 1999. – 89 с.
2. Вачков И.В. Введение в профессию «психолог» / Вачков И.В., Гриншпун И.Б., Пряжников Н.С. – М.: МПСИ; Воронеж: НПО «МОДЭК», 2003. – 464 с.
3. Галузяк В. М. Розвиток професійної самосвідомості студентів вищих навчальних закладів: Монографія / В. М. Галузяк, К.В. Добровольська. – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. – 256 с.
4. Галузяк В. М. Сутнісні ознаки суб'єктності особистості / В. М. Галузяк // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки: Зб. наукових праць. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2005. – №6 (30). – Ч 1. – С. 262-267.
5. Поваренков Ю.П. Проблемы психологии профессионального становления личности; изд., 2-е, доп. / Поваренков Ю.П. – Саратов: Саратовский государственный социально-экономический университет, 2013. – 322с.
6. Слободчиков В.И. Основы психологической антропологии. Психология человека: Введение в психологию субъективности. Учебное пособие для вузов / Слободчиков В.И., Исаев Е.И. – М.: Школа-Пресс, 1995. – 384 с.
7. Шахов В.В. Становлення професійної самосвідомості студента-психолога / В.В. Шахов // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія: Зб. наук. праць. – Випуск 49 / Редкол.: В.І. Шахов (голова) та ін. – Вінниця: ТОВ «Нілан ЛТД», 2017. – С.178-182.
8. Шахов В.В. Розвиток професійної самосвідомості студентів В.В. Шахов // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія: Зб. наук. праць. – Випуск 47 / Редкол.: В.І. Шахов (голова) та ін. – Вінниця: ТОВ «Нілан ЛТД», 2016. – С.186-191.